

تاریخ و سیره

امام جواد علیه السلام

دکتر منصور داداش نژاد

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زمستان ۱۴۰۳

داداش نژاد، منصور، ۱۳۴۵ -
امام جواد (علیه السلام) / منصور داداش نژاد؛ ویراستار علی حائری مجد -- قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۳.
۲۶۳ ص. -- (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۶۲؛ تاریخ اسلام: ۱۶۰)
ISBN: 978-600-298-558-3
بها: ۲۱۰۰۰۰ ریال
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا.
بالای عنوان: تاریخ و سیره.
کتابنامه، همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. محمد بن علی (علیه السلام)، امام نهم، ۱۹۵-۲۲۰ ق. ۲. Muhammad ibn Ali, Imam IX, 810-835.
۳. محمد بن علی (علیه السلام)، امام نهم، ۱۹۵-۲۲۰ ق. -- کتابشناسی. ۴. Muhammad ibn Ali, Imam IX -- Bibliography.
الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
BP۴۸
۲۹۷/۹۵۸۲
شماره کتابشناسی ملی
۹۹۲۳۴۷۸

امام جواد (علیه السلام)

مؤلف: دکتر منصور داداش نژاد (عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ویراستار: علی حائری مجد

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: زمستان ۱۴۰۳

تعداد: ۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۲۱۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۵۸-۳

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰
(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱
تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir
مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۶۰ عنوان کتاب و ۹ نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی برای دانشجویان رشته تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) و تاریخ تشیع در مقطع کارشناسی ارشد و نیز دیگر علاقه مندان به مطالعات تاریخ اسلام و اهل بیت (علیهم السلام) فراهم شده است.

در پایان پژوهشگاه بر خود لازم می داند از زحمات مؤلف محترم اثر، دکتر منصور داداش نژاد و نیز از ارزیاب گرامی حجت الاسلام والمسلمین دکتر مصطفی صادقی سپاسگزاری نماید. همچنین در این مجال پژوهشگاه از دکتر محمدحسین رجبی دوانی، که زحمت نقد پیش از چاپ اثر را برعهده داشتند، تشکر و قدردانی می کند.

فهرست مطالب

پیشگفتار ۱

فصل اول: کلیات

۱. پیشینه تحقیق ۵
- ۱-۱. آثار مفقود ۵
- ۱-۲. کتاب‌شناسی‌ها ۷
- ۱-۳. آثار منتشر شده ۸
- ۱-۳-۱. کتاب‌های گردآوری ۸
- ۱-۳-۲. کتاب‌های تألیفی - تحلیلی ۱۱
۲. نقد و بررسی منابع ۱۴
- ۲-۱. کتاب‌های تفسیر ۱۵
- ۲-۲. کتاب‌های حدیث ۱۷
- ۲-۳. کتاب‌های تاریخ و سیره ۱۹
- ۲-۴. کتاب‌های دلایل و معجزات ۲۱
- ۲-۵. کتاب‌های تراجم و رجال ۲۳
- ۲-۶. کتاب‌های زیارت ۲۴
- ۲-۷. کتاب‌های فرق و ادیان ۲۵

فصل دوم: احوال شخصی و ادوار زندگی

۱. احوال شخصی ۲۷
- ۱-۱. ولادت ۲۷
- ۱-۲. القاب ۳۰
- ۱-۳. کنیه ۳۲
- ۱-۴. بستگان ۳۲

۳۲.....	۱-۴-۱. مادر
۳۳.....	۲-۴-۱. همسران
۳۵.....	۳-۴-۱. فرزندان
۳۹.....	۴-۴-۱. برادران امام
۴۰.....	۵-۴-۱. عموهای امام
۴۲.....	۶-۴-۱. موالی امام
۴۴.....	۵-۱. شمایل
۴۵.....	۶-۱. شهادت
۵۰.....	۲. ادوار زندگی امام جواد علیه السلام
۵۰.....	۱-۲. دوران پیش از امامت (۱۹۵-۲۰۳ق)
۵۱.....	۱-۱-۲. معرفی به عنوان جانشین پدر
۵۱.....	۲-۱-۲. پیگیری امور در غیاب پدر
۵۲.....	۳-۱-۲. سفر به خراسان
۵۳.....	۴-۱-۲. ماجرای قیافه شناسی
۵۷.....	۲-۲. دوران امامت (سال ۲۰۳-۲۲۰ق)
۵۸.....	۳-۲. ازدواج با ام فضل
۵۸.....	۱-۳-۲. زمان ازدواج
۶۲.....	۲-۳-۲. مراسم ازدواج
۶۳.....	۳-۳-۲. انگیزه مأمون از پیشنهاد ازدواج
۶۴.....	۴-۳-۲. بازتاب ازدواج

فصل سوم: امامت، دلایل و فضایل

۶۷.....	۱. امامت
۶۷.....	۱-۱. جریان های فکری شیعیان در آغاز امامت امام جواد علیه السلام
۷۰.....	۲-۱. تثبیت امامت امام جواد علیه السلام
۷۰.....	۱-۲-۱. استناد به روایات نص بر امامت
۷۲.....	الف) گونه شناسی روایات نص
۷۳.....	* نص ائمه پیش از امام رضا علیه السلام
۷۴.....	* نص امام رضا علیه السلام
۷۵.....	- دسته اول: روایات پیش از تولد امام جواد علیه السلام
۷۶.....	- دسته دوم. پس از فرزندان شدن
۷۹.....	ب) ارزیابی روایات نص
۷۹.....	۱-۲-۲. پاسخ گویی به شبهات
۸۰.....	الف) شبهه سن
۸۱.....	ب) شبهه صلاحیت علمی

ج) شبهات مربوط به اصل جانشینی.....	۸۳
۲. دلایل و کرامات.....	۸۳
۱-۲. تنوع روایات دلایل.....	۸۵
۲-۲. گسترش روایات دلایل.....	۸۷
۳. مناقب و فضایل.....	۸۹
۱-۳. فضایل امام از منظر شیعیان.....	۸۹
۲-۳. امام جواد (علیه السلام) از منظر اهل سنت.....	۸۹
۳-۳. امام جواد (علیه السلام) از منظر مستشرقان.....	۹۳

فصل چهارم: سیره فردی، خانوادگی و مالی امام جواد (علیه السلام)

۱. سیره فردی.....	۹۶
۲. سیره خانوادگی.....	۱۰۱
۳. سیره مالی امام جواد (علیه السلام).....	۱۰۲
۱-۳. منابع مالی امام جواد (علیه السلام).....	۱۰۳
۱-۱-۳. اموال عمومی.....	۱۰۴
الف) خمس.....	۱۰۴
ب) موقوفات.....	۱۰۵
۱-۲-۳. اموال خصوصی.....	۱۰۶
الف) اموال و املاک.....	۱۰۶
ب) هدایا.....	۱۰۶
ج) مقرری دولتی.....	۱۰۷

فصل پنجم: سیره سیاسی و اجتماعی امام جواد (علیه السلام)

۱. سیره سیاسی.....	۱۰۹
۱-۱. مناسبات با دستگاه خلافت.....	۱۱۰
۱-۱-۱. مأمون (خلافت ۱۹۸-۲۱۸ق).....	۱۱۰
۱-۱-۲. معتصم (خلافت ۲۱۸-۲۲۷ق).....	۱۱۲
۱-۲. قیام‌ها.....	۱۱۳
۲. سیره اجتماعی.....	۱۱۵
۱-۲. بیت امام.....	۱۱۵
۲-۲. دشواری روابط.....	۱۱۶
۲-۳. گونه‌های روابط.....	۱۱۷
۱-۳-۲. روابط حضوری.....	۱۱۷
۲-۳-۲. روابط غیرحضوری.....	۱۲۱
الف) نظام وکالت.....	۱۲۱

۱۲۲	ب) ارتباطات مکاتبه‌ای
۱۲۳	۲-۴. مناسبات با فرقه‌های شیعی
۱۲۴	۲-۴-۱. واقفی‌ها
۱۲۵	۲-۴-۲. غالیان
۱۳۱	۲-۴-۳. فطحیه
۱۳۲	۲-۴-۴. زیدیه
۱۳۴	۲-۴-۵. اسماعیلیه
۱۳۵	۲-۴-۶. امامیه
۱۳۶	۲-۵. مناسبات با جریان‌های غیرشیعی
۱۴۰	۲-۵-۱. اهل حدیث
۱۴۱	۲-۵-۲. معتزله
۱۴۲	۲-۵-۳. خوارج
۱۴۳	۲-۵-۴. زندیقان
۱۴۳	۲-۵-۵. صوفی‌ها

فصل ششم: سیره علمی امام جواد (علیه السلام)

۱۴۵	۱. وضعیت علمی عصر امام جواد (علیه السلام)
۱۴۶	۲. فعالیت‌های علمی امام جواد (علیه السلام)
۱۴۶	۲-۱. تعلیم و تربیت اصحاب و راویان
۱۴۷	۲-۱-۱. گونه‌شناسی اصحاب
۱۴۸	الف) راویان امام
۱۵۴	ب) وکیلان امام
۱۶۰	ج) اصحاب سرّ و یاران نزدیک
۱۶۱	د) نویسندگان
۱۶۲	۲-۱-۲. جریان‌ها و گرایش‌های اصحاب
۱۶۸	۲-۱-۳. مناسبات و ارتباط امام با اصحاب
۱۷۱	۳. میراث علمی و آموزه‌های امام جواد (علیه السلام)
۱۷۱	۳-۱. میراث‌دار ائمه پیشین
۱۷۲	۳-۲. مرجعیت علمی شیعیان
۱۷۶	۳-۳. مرجعیت برای دیگر گروه‌ها
۱۷۶	۳-۴. آثار و میراث علمی
۱۷۷	۳-۴-۱. تعداد روایات
۱۷۸	۳-۴-۲. میراث اخلاقی
۱۷۹	۳-۴-۳. میراث فقهی
۱۸۰	۳-۴-۴. میراث کلامی

الف (توحید).....	۱۸۰
ب) نبوت.....	۱۸۱
ج) امامت.....	۱۸۳
د) معاد.....	۱۸۵
۳-۴-۵. میراث تفسیری.....	۱۸۶
۳-۴-۶. بسامد روایات و آرا.....	۱۸۶
۳-۵. کتاب‌ها و رساله‌ها.....	۱۸۷

فصل هفتم: بارگاه و زیارت امام جواد (علیه السلام)

۱. بارگاه و مرقد امام.....	۱۸۹
۱-۱. اقدامات عمرانی.....	۱۸۹
۱-۲. حوادث طبیعی.....	۱۹۱
۱-۳. تخریب‌ها.....	۱۹۱
۲. زیارات، نمازها و دعا‌های امام.....	۱۹۲
۲-۱. زیارت امام.....	۱۹۲
۲-۲. نماز امام.....	۱۹۶
۲-۳. صلوات بر امام.....	۱۹۸
۲-۴. حرز امام و تعویذها.....	۱۹۸
۲-۵. دعاها.....	۲۰۰
۲-۵-۱. دعای پس از نماز.....	۲۰۱
۲-۵-۲. دعای صبحگاهان و شامگاهان.....	۲۰۲
۲-۵-۳. دعا برای رهایی از مشکلات.....	۲۰۲
۲-۵-۴. دعای امام جواد (علیه السلام) به روایت پیامبر (صلی الله علیه و آله).....	۲۰۳
۲-۵-۵. دعای اول ماه رجب.....	۲۰۳
۲-۵-۶. دعا‌های منقول از ابن طاووس.....	۲۰۳
سخن پایانی.....	۲۰۵

پیوست‌ها

۱. معجزات و دلایل امام جواد (علیه السلام).....	۲۰۷
الف) کرامات در ارتباط با توانایی و قدرت.....	۲۰۷
۱. سخن گفتن در نوزادی.....	۲۰۷
۲. طغی الارض.....	۲۰۸
۳. شفای بیماران و استجابت دعا.....	۲۱۲
۴. زنده کردن مردگان و جان دادن به بی‌جانان.....	۲۱۴
۵. تصرف در طبیعت و موجودات.....	۲۱۵

۲۱۵	— تغییر جسم امام
۲۱۶	— گیاهان و جمادات
۲۱۷	— تصرف در خواب‌ها
۲۱۸	ب) کرامات با محوریت دانش و علم
۲۱۸	۱. آگاهی به زبان حیوانات
۲۱۹	۲. آگاهی از مَغیبات و پنهان‌ها
۲۱۹	— آگاهی به ضمائر
۲۲۲	— پاسخ به پرسش‌ها پیش از اظهار آن
۲۲۳	— آگاهی از اخبار گذشته، حال، آینده
۲۲۶	— آگاهی از مرگ افراد
۲۲۸	پیوست ۲. اشتباهات در نگارش و روایت زندگی امام جواد (علیه السلام)
۲۳۱	پیوست ۳. سال‌شمار امام جواد (علیه السلام)
۲۳۳	فهرست منابع

نمایه‌ها

۲۴۷	نمایه اشخاص
-----	-------------------

پیشگفتار

بررسی و تحلیل سیره و تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) همواره برای جامعه شیعی به منظور الگوگیری از مکتب نورانی ایشان ضروری و لازم است و به تناسب هر عصر و دوره‌ای، به بازخوانی مجدد سیره راهگشای آن حضرات نیاز است. تحقیقات و پژوهش‌های انجام‌شده درباره زندگانی برخی امامان، همچون امام علی (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام)، نسبت به ائمه دیگر بیشتر بوده و زندگانی سیره ایشان از سوی نویسندگان به تفصیل مورد توجه و مطالعه قرار گرفته است، اما زندگانی برخی ائمه دیگر، همچون امام جواد (علیه السلام) کمتر بررسی شده و آثار اندکی در این زمینه به نگارش درآمده است.

بررسی و تحلیل تاریخ و سیره حضرت امام جواد (علیه السلام) در یک طرح مجزا به منظور پر کردن خلأ پژوهشی در این زمینه بود. با توجه به عمر کوتاه و ۲۵ ساله امام جواد (علیه السلام)، و کمبود گزارش‌ها و اطلاعات درباره بخش‌هایی از زندگی ایشان، در این طرح تلاش شد با مراجعه به منابع کهن و پژوهش‌های جدید، تاریخ و سیره آن امام همام در قالب کلان‌طرحی برای علاقه‌مندان ارائه شود تا گروه‌های مختلف، به فراخور حال خویش از آن بهره‌برند.

شناسایی و بازسازی تاریخ و سیره امام جواد (علیه السلام) و نیز ارائه متن پژوهشی و پاسخ‌گویی به نیازهای موجود در این زمینه، ازجمله اهداف این پژوهش است. همچنان‌که اندک بودن نوشته‌ها و تحقیقات درباره امام جواد (علیه السلام) از سویی و نیاز به طرح مباحث به‌گونه‌ای که پاسخ‌گوی شبهات باشد از سوی دیگر، اهمیت و ضرورت تدوین متنی پژوهشی در این باره را روشن می‌کند.

پراکنده و غیرمدون بودن اطلاعات و گزارش‌ها درباره تاریخ و سیره امام جواد (علیه السلام) و نیز غلبه یافتن و آمیخته بودن این گزارش‌ها با مباحث غیرتاریخی، از دشواری‌های پژوهش در این زمینه است. چنان‌که تأکید برخی منابع بر جنبه‌های غیرعادی امام، زمینه الگوگیری از سیره و تاریخ حضرت را دشوار کرده است.

این طرح، بخشی از کلان‌طرح تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام) است که پژوهشگاه حوزه و دانشگاه با عناوین و فصل‌های مشترک برای اهل بیت (علیهم السلام)، بدان اقدام کرده است. پژوهش در هشت فصل به شرح زیر به سامان رسیده است:

در فصل اول، ضمن معرفی طرح، از پیشینه آن یاد شده است و منابع مربوطه نقد و بررسی شده‌اند.

در فصل دوم، احوال شخصی و ادوار زندگانی امام ذیل موضوعاتی همچون ولادت، شهادت و بستگان، مورد بررسی و کاوش قرار گرفته است.

در فصل سوم، موضوع امامت و کرامات و معجزات امام جواد مطالعه شده است. آغاز امامت امام جواد در شش سالگی و شبهات پیش‌آمده در این باره و چالش‌هایی که گریبان‌گیر گروه‌های مختلف شیعه شد، در این عنوان بررسی خواهد شد. معجزات و کرامات امام جواد (علیه السلام) با نگاه تاریخی در همین فصل تحلیل می‌شود.

فصل چهارم با عنوان سیره فردی، خانوادگی و مالی امام جواد (علیه السلام)، به منش فردی، ویژگی‌های اخلاقی و عبادی آن حضرت و نیز سیره خانوادگی و همسراری و سیره مالی امام می‌پردازد. منابع مالی امام جواد (علیه السلام) مشتمل بر اموال عمومی همچون خمس و موقوفات، و اموال خصوصی مانند هدایا و راتبه دولتی بود.

در فصل پنجم، سیره سیاسی و اجتماعی امام جواد (علیه السلام) مطالعه خواهد شد. مناسبات امام جواد (علیه السلام) با دستگاه خلافت، مواضع آن حضرت درباره قیام‌های عصر خویش، گونه‌های روابط امام با شیعیان و بهره‌گیری از نظام وکالت، در این فصل بررسی شده است.

در فصل ششم با عنوان سیره علمی امام جواد (علیه السلام)، اصحاب و یاران امام، گرایش‌ها و باورهای ایشان، مناسبات امام با جریان‌های فکری شیعی مانند واقفی‌ها و فطحی‌ها، و غیرشیعی مانند اهل حدیث و معتزله پیگیری شده است. میراث علمی برجای‌مانده از امام و بسامد و کارایی آن در مطالعات و پژوهش‌های پسین، در این فصل مورد توجه قرار گرفته است.

پیشگفتار ۳

در فصل هفتم، آنچه پس از شهادت امام و در ارتباط با وی انجام شده، مانند ساختن بارگاه و مرقد برای امام جواد علیه السلام از سوی ارادتمندان و نیز زیارات ایشان، گردآوری و بررسی شده است.

بر خود لازم می‌دانم از همه کسانی که در به بار نشستن این پژوهش سهمی داشته‌اند، به‌ویژه از کارشناس محترم گروه تاریخ، برادر ارجمند اسماعیل یارمحمدی تشکر نمایم. ارزیابی‌های استادان ارجمند، دکتر مصطفی صادقی و دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی بر اتقان و استواری این نوشته افزود و برخی کاستی‌های آن را اصلاح کرد که بدین‌وسیله، از زحمات ایشان سپاس و قدردانی می‌شود.

فصل اول

کلیات

شناخت تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام) همواره مورد توجه و علاقه شیعیان بوده است و پژوهش حاضر درصدد است با نگاهی تاریخی، به کاوش در باب تاریخ امام جواد (علیه السلام) بپردازد تا ضمن معطوف کردن انظار به سیره و تاریخ آن حضرت، متنی جامع با رویکرد تحلیلی ارائه نماید. اثکا به منابع اصلی و توجه به سیر تاریخی گزارش‌ها در این طرح موردنظر خواهد بود.

۱. پیشینه تحقیق

زندگانی امام جواد (علیه السلام) در منابع کهن، بیشتر به‌عنوان بخشی از کتاب‌هایی یافت می‌شود که به‌صورت کلی درباره ائمه تدوین شده است. نگارش‌های اختصاصی درباره امام جواد (علیه السلام) مربوط به عصر حاضر است که مطالعه تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) روند روبه‌رشدی داشته است.

۱-۱. آثار مفقود

درباره امام جواد (علیه السلام) تا پیش از عصر حاضر، جز چند کتاب که اینک مفقود است، کتاب دیگری تدوین نشده است. براساس فهرست‌هایی همچون رجال نجاشی و الذریعه، از قرن سوم تا قرن سیزدهم، تنها دو کتاب به‌صورت مستقل و اختصاصی درباره امام جواد (علیه السلام) نوشته شده که هیچ‌یک از این دو کتاب باقی نمانده است. عنوان این کتاب‌ها که نجاشی نام آنها را آورده، چنین است:

الف) اخبار ابی جعفر الثانی، نوشته ابوعبدالله محمد بن وهبان هنانی مشهور به دبیلی (قرن ۴)؛

محمد بن وهبان دبیلی، ثقه و بصری بود. چندین کتاب داشت که از جمله آنها، کتاب اخبار الصادق (علیه السلام)، کتاب اخبار الرضا (علیه السلام) و کتاب اخبار ابی جعفر الثاني (علیه السلام) بود.^۱ طوسی شرح حال او را در بخش «من لم یرو عن واحد من الائمة (علیهم السلام)» آورده است.^۲ طبری شیعی در کتاب نوادر المعجزات یک روایت او را در بخش زندگانی امیر مؤمنان علی (علیه السلام) نقل کرده است^۳ که ارتباطی با امام جواد (علیه السلام) ندارد. از کتاب اخبار ابی جعفر الثاني، اثری در منابع بعدی یافت نشد. ابن طاووس در اقبال الاعمال خبری درباره فضیلت شب ۲۷ رجب از محمد بن وهبان نقل کرده است که سند آن به امام جواد (علیه السلام) می‌رسد و می‌تواند برگرفته از همین کتاب باشد.^۴ همچنین است روایتی درباره زیارت فاطمه زهرا (علیها السلام) که در سند آن ابن وهبان قرار دارد و به ابو جعفر (به احتمال بسیار امام جواد) می‌رسد.^۵ روایات دیگری از او که درباره امام جواد (علیه السلام) باشد، در منابع یافت نشد. البته وی راوی نسخه‌ای از امام جواد (علیه السلام) است که به دست احمد بن عبدالله بن عیسی بن مصقله قمی اشعری گردآوری شده بود.^۶

ب) زهد ابی جعفر الثاني، نوشته شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق)^۷

این کتاب، بخشی از نوشته‌ای بزرگ‌تر با عنوان کتاب الزهد بوده است، که هر باب آن اختصاص به بررسی زهد یکی از اهل بیت (علیهم السلام) داشت. کتاب با زهد پیامبر (صلی الله علیه و آله) آغاز و به زهد امام حسن عسکری (علیه السلام) پایان می‌یافته است.^۸ این کتاب، باقی نمانده است.

– عبد الجبار رفاعی، کتابی با عنوان اخبار ابی جعفر محمد بن علی، نوشته عبدالعزیز بن یحیی جلودی (م ۳۳۲ ق) را از جمله کتاب‌های نوشته‌شده درباره امام جواد (علیه السلام) شمرده است.^۹ مشخص نیست که کتاب یادشده، درباره امام باقر (علیه السلام) نوشته شده است یا امام جواد (علیه السلام)؛ زیرا هر

۱. نجاشی، رجال النجاشی، ص ۳۹۶.

۲. طوسی، رجال الطوسی، ص ۴۴۴.

۳. طبری شیعی، نوادر المعجزات، ص ۱۷۵.

۴. ابن طاووس، اقبال الاعمال، ج ۳، ص ۲۶۶؛ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۲۸۹.

۵. طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۱۰؛ محمد تقی مجلسی در روضه المتقین، ج ۵، ص ۳۴۳ روایت را مربوط به امام جواد (علیه السلام) می‌داند.

۶. نجاشی، رجال النجاشی، ص ۱۰۱.

۷. همان، ص ۲۴۲، ۳۹۱ و ۳۹۷.

۸. آقابزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۱۲، ص ۶۵.

۹. رفاعی، معجم ما کتب عن الرسول و اهل بینه، ج ۹، ص ۵.

دو، کنیه ابوجعفر داشته و به نام محمد بن علی شناخته می‌شدند. آقابزرگ در یاد از این کتاب، پس از تعبیر «ابی جعفر» لقب «الباقر» را افزوده است^۱ تا موضوع کتاب، به امام باقر (علیه السلام) انصراف یابد. هرچند عیسی جلودی، جد عبدالعزیز جلودی، نویسنده کتاب، از اصحاب امام جواد (علیه السلام) بوده است، اما به نظر نمی‌رسد که مراد جلودی از این کتاب، گردآوری اخبار امام نهم بوده باشد؛ زیرا چنانچه مراد وی امام جواد بود لازم بود برای تمیز و اشتباه نشدن با امام باقر (علیه السلام)، قید «ثانی» را بر کنیه وی و در عنوان کتاب می‌افزود؛ چنان‌که نویسندگان دیگر چنین کرده‌اند. در هر صورت، منابع تاریخی و حدیثی، به‌ویژه کتب اربعه، هیچ گزارشی در ارتباط با امام جواد (علیه السلام) که سند آن به جلودی برسد نقل نکرده‌اند.

هرچند تاریخ زندگانی امام جواد (علیه السلام) به‌صورت مستقل تا پیش از عصر حاضر مورد توجه نویسندگان قرار نگرفته است، اما در این بازه زمانی، نویسندگانی که به هدف نگارش شرح حال دوازده امام قلم زده‌اند، شرح حال امام جواد (علیه السلام) را نیز آورده‌اند. نویسندگانی همچون نصر جهضمی (م ۲۵۰ق) در تاریخ اهل البیت، خصیبی (م ۳۳۵ق) در هدایة الکبری، مفید (م ۴۱۳ق) در الارشاد، طبرسی (م ۵۴۸ق) در اعلام الوری، ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ق) در مناقب آل ابی طالب، اربلی (م ۶۹۲ق) در کشف الغمة، شرح حال امام جواد (علیه السلام) را آورده‌اند.

۱-۲. کتاب‌شناسی‌ها

سه نوشته معاصر، به‌گونه مدون، از کتاب‌ها و مقالات نوشته‌شده درباره امام جواد (علیه السلام) یاد کرده‌اند. الف) عبدالجبار رفاعی در کتاب معجم ما کتب عن الرسول و اهل بیت (۱۳۷۱ش)، مجموع کتاب‌های مستقلی که از آغاز تا قرن پانزدهم درباره امام جواد (علیه السلام)، به زبان عربی، فارسی و اردو نوشته شده، اعم از موجود و مفقود را ۶۲ عنوان یاد کرده است.^۲ ب) ناصرالدین انصاری در کتاب‌شناسی اهل بیت (۱۳۸۸ش)، مجموع نوشته‌ها درباره امام جواد (علیه السلام) را ۷۸ عنوان شماره کرده است.^۳

۱. آقابزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۱، ص ۳۱۵.

۲. رفاعی، معجم ما کتب عن الرسول و اهل بیت، ج ۹، ص ۵.

۳. انصاری، کتاب‌شناسی اهل بیت، ص ۳۰۹.

ج) نصر اصفهانی در مقاله «کتاب‌شناسی امام جواد (علیه السلام)» (۱۳۹۵ ش)، علاوه بر کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌ها را نیز گرد آورده و تعداد این موارد را ۶۰۵ عنوان ذکر کرده است. براساس آمار او، درباره امام جواد (علیه السلام) بیش از سیصد کتاب، ۲۵۰ مقاله و سی پایان‌نامه نوشته شده است.^۱ علاوه بر فهرست مقالات، کتاب‌های نوشته‌شده برای کودکان نیز در فهرست نصر اصفهانی آمده است که همین موارد، موجب افزایش آمار و تعداد آثار پدیدآمده درباره امام جواد (علیه السلام) شده است.

بیشتر این نوشته‌ها، مربوط به اواخر قرن چهاردهم و اوایل قرن پانزدهم قمری است. افزایش فعالیت‌ها در این باره، هم‌زمان با گسترش صنعت چاپ و نیز متأثر از انقلاب اسلامی ایران بوده است؛ زیرا بیشتر کتاب‌های معرفی شده مربوط به حوزه نشر ایران است و کشورهای لبنان و عراق که ساکنان آن شیعه هستند، در رده بعدی در این فهرست قرار دارند.

۱-۳. آثار منتشر شده

کتاب‌هایی که مستقلاً درباره امام جواد (علیه السلام) نگارش یافته‌اند و به‌عنوان پیشینه این پژوهش قلمداد می‌شوند، در دو دسته کتاب‌های گردآوری و کتاب‌های تألیفی به شرح زیر است:

۱-۳-۱. کتاب‌های گردآوری

تعدادی از نگارش‌های مربوط به امام جواد (علیه السلام)، کتاب‌هایی است که اطلاعات مربوط به ایشان را دسته‌بندی و ارائه کرده‌اند. هدف اصلی این کتاب‌ها، تنها گردآوری اطلاعات و دسته‌بندی آنها بوده است. این‌گونه کتاب‌ها، به‌عنوان ابزاری برای پژوهش‌های تحلیلی به شمار می‌روند. مهم‌ترین این آثار به شرح زیر است.

۱. مسند الامام الجواد ابی جعفر محمد بن علی الرضا، عزیزالله عطاردی

عزیزالله عطاردی، در طرحی بزرگ، مسند همه ائمه را در مجلداتی به زبان عربی گرد آورد و یک جلد آن را به مسند امام جواد (علیه السلام) اختصاص داد. او در عناوینی همچون مولد، امامت، مناقب، شهادت، زیارت و دیگر عناوین فقهی، روایات مربوط را گرد آورده، اصحاب حضرت را

۱. ر.ک: نصر اصفهانی، «کتاب‌شناسی امام جواد (علیه السلام)»، در مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد (علیه السلام)، ج ۳، ص ۵۰۹.

برشمرده و روایات ایشان از امام جواد علیه السلام را ذکر کرده است. مجموع احادیث روایت شده از امام جواد علیه السلام ۵۱۹ حدیث است که ۱۲۱ راوی آنها را نقل کرده‌اند. چاپ نخست کتاب، در سال ۱۴۱۰ق در قم انجام شده است.

۱. مستدرک عوالم العلوم و المعارف، جلد ۲۳، محمدباقر ابطحی نویسنده کتاب عوالم العلوم و المعارف، شیخ عبدالله بحرانی (قرن ۱۲ق)، از شاگردان علامه مجلسی است. او در این مجموعه، آنچه را علامه مجلسی در بحار الانوار نیاورده، استدراک و گردآوری کرده است. بخش مربوط به امام جواد علیه السلام این کتاب، اینک مفقود است. از این رو، محمدباقر ابطحی که به تصحیح کتاب عوالم العلوم و المعارف اقدام نموده، جلد مربوط به امام جواد علیه السلام را خود استدراک کرده است و آنچه درباره حضرت در کتاب‌ها یافت می‌شده را براساس روش بحرانی در یک جلد و در ۷۳۶ صفحه به زبان عربی گرد آورده است. چاپ نخست کتاب، در سال ۱۴۱۳ق در قم انجام شده است.

رده‌بندی اطلاعات و گزارش‌ها در این کتاب، موضوعی است و تحت عناوین اسم و نسب، نصوص امامت، معجزات، تفسیر قرآن، دعاها، مناجات، مواعظ، نامه‌ها، طب، و در ادامه براساس ابواب فقهی از طهارت و نماز شروع شده و تا ابواب قصاص ادامه یافته است. گردآوری تمام اطلاعات ذیل یک موضوع، فرصت را برای مرحله بالاتر که پالایش، نقادی و تحلیل روایات است فراهم می‌کند.

۲. موسوعة الامام الجواد علیه السلام، مؤسسه ولی العصر للدراسات الاسلامیه این کتاب در سال ۱۴۱۹ق در قم زیر نظر ابوالقاسم خزعلی در دو جلد گردآوری شد. در این موسوعه، ذیل عناوینی همچون: ولادت، نام‌ها، شمایل، بستگان و ... مطالب مربوط به امام جواد علیه السلام تنظیم شده است.

۳. سُبُل الرِشَاد الی اصحاب الامام الجواد علیه السلام، عبدالحسین شبستری این کتاب بار نخست در سال ۱۴۲۱ق در قم توسط کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام چاپ شد. در کتاب حاضر، شاگردان و راویان امام جواد علیه السلام به گونه الفبایی تنظیم شده است که تعداد ایشان، ۱۹۳ نفر شماره شده‌اند. همچنین شرح حال، روایات و نیز مصادر شرح حال آنها گزارش شده است. نویسنده به سبک همین کتاب، درباره اصحاب و راویان امام علی علیه السلام،

امام صادق (علیه السلام)، امام کاظم (علیه السلام)، امام هادی (علیه السلام) و امام حسن عسکری (علیه السلام) کتاب‌های دیگری تدوین کرده است.

۴. الامام الجواد من المهد الى اللحد، نوشته سید محمد کاظم قزوینی

این کتاب در سال ۱۴۰۷ ق در قم انتشار یافت. هدف اصلی نویسنده این بوده که نشان دهد امام جواد (علیه السلام) علی‌رغم کوتاهی عمر، اصحاب بسیاری داشته است و راویان قابل توجهی از او روایت کرده‌اند. اصحابی که این کتاب برای امام برشمرده است ۲۷۲ نفر می‌باشد. چاپ دوم این کتاب با تغییرات و اصلاحاتی در تنظیم مطالب و افزوده‌هایی در پاورقی توسط فرزند مؤلف، مصطفی بن محمد کاظم قزوینی، در سال ۱۴۲۸ ق به انجام رسیده است. کتاب فاقد نقد و بررسی بوده و بیشتر به گردآوری اطلاعات درباره اصحاب پرداخته و با اندک قرائن، صحابی بودن افراد را پذیرفته است.

۵. موسوعة کلمات الامام الجواد (علیه السلام)

این کتاب توسط گروهی از محققان پژوهشکده باقرالعلوم سازمان تبلیغات اسلامی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۴۲۲ ق تدوین شده است. مجموع سخنان گردآوری شده برای امام جواد (علیه السلام)، ۴۳۴ مورد است که به صورت موضوعی دسته‌بندی و عرضه شده است.

۶. نویسندگانی که به بررسی زندگانی ائمه در طرحی کلی اقدام کرده‌اند، بخشی از کتاب خویش را که گاه در حد یک جلد از مجموعه است، به شرح حال و تاریخ امام جواد (علیه السلام) اختصاص داده‌اند. برخی از این نوشته‌ها بدین شرح است:

— بحار الانوار، از علامه محمدباقر مجلسی (م ۱۱۱۰ ق). بخشی از جلد پنجاهم از چاپ ۱۱۰ جلدی این کتاب، به بررسی زندگانی امام جواد (علیه السلام) اختصاص دارد. مجلسی روایات و گزارش‌های امام جواد (علیه السلام) را در ۱۰۹ صفحه و ذیل پنج باب مولد و وفات، نصوص بر امامت، معجزات، ازدواج با ام‌فضل و فضایل گرد آورده است. منابع مجلسی در این گردآوری، اطلاعات روشن و منابع شناخته‌شده شیعی همچون: ارشاد مفید و مناقب ابن شهر آشوب است. توضیحات مجلسی با عنوان «بیان» که حدود هجده مورد است چندان غنی نیست و بیشتر به

بیان مراد از لغات معطوف شده است. مجلسی درباره زمان شهادت امام در خلافت واثق و زمان ولادت امام در ماه رجب توضیحاتی داده که راهگشا است.^۱

– ناسخ التواریخ (زندگانی حضرت امام محمدتقی جواد الائمه علیه السلام)، به قلم عباسقلی خان سپهر فرزند محمدتقی سپهر. سه جلد از مجلدات مجموعه تاریخی ناسخ التواریخ درباره حوادث عصر امام جواد علیه السلام است. ویژگی این نوشته علاوه بر نگارش کتاب به زبان فارسی، منابع بسیار و متنوعی است که سپهر در نگارش کتاب از آن بهره برده است. برخی از این نوشته‌ها، از جمله منابع متأخر است که حکایت از روند نگارش‌های مربوط به اهل بیت علیهم السلام می‌کند. اظهارنظر و جمع‌بندی‌های نویسنده تحت عنوان «راقم حروف گوید» ارزنده و بیانگر نقادی‌های وی از اخبار و گزارش‌های تاریخی است.^۲

– مکاتیب الائمه، علی احمدی میانجی (م ۱۳۸۰ ش). جلد ششم این کتاب به بررسی نامه‌های امام رضا و امام جواد علیه السلام اختصاص دارد. این کتاب تنها به گردآوری نامه‌های امام از متون مختلف اختصاص یافته و مکتوبات امام، از جمله نامه‌ها را دربر گرفت است. کتاب‌های یادشده به عنوان ابزار کمکی پژوهشگر برای مطالعه و کاوش در زندگانی امام جواد علیه السلام است و زمینه را برای تحلیل و بررسی در این موضوع فراهم می‌کند. هدف اصلی در نوشته‌های یادشده، گردآوری حداکثری اطلاعات درباره موضوعات مرتبط با امام جواد علیه السلام است که در این راه، گاه اطلاعات نادرستی نیز درج شده است. پژوهش حاضر با اتکا به کتاب‌های یادشده تلاش می‌کند اخبار مربوط به امام جواد علیه السلام را تحلیل و نقادی کند و توافق میان اخبار را پیگیری نماید.

۱-۳-۲. کتاب‌های تألیفی – تحلیلی

برخی نگاشته‌ها فراتر از گردآوری اطلاعات و دسته‌بندی آنها، به تحلیل و اظهارنظر و تدوین نیز پرداخته‌اند و قلم مؤلف در این زمینه نقش بیشتری داشته است. تعدادی از این نوشته‌ها به شرح زیر است:

۱. حیاة الامام محمد الجواد، باقر شریف القرشی

۱. مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۰، ص ۱۲ و ۱۴.

۲. سپهر، ناسخ التواریخ، زندگانی امام جواد علیه السلام، ج ۱، ص ۱۴، ۱۹، ۲۳، ۲۷، ۲۹ و ۳۸۸-۳۸۹.

این کتاب در سال ۱۴۰۰ق در نجف اشرف به چاپ رسید و بعدها در مجموعه‌ای با عنوان موسوعة سیره اهل البيت نیز انتشار یافت. کتاب از آن جهت که به حوادث سیاسی و فرهنگی عصر امام جواد (علیه السلام) پرداخته و از میراث علمی امام یاد کرده، راهگشاست.

۲. الحیة السیاسیة للامام الجواد؛ نبذه سیره درسه و تحلیل، سیدجعفر مرتضی عاملی این کتاب در سال ۱۴۰۵ق در شهر قم تدوین شده و دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم آن را منتشر کرده است. جعفر مرتضی عاملی در ادامه کتاب دیگر خویش که به بررسی زندگانی سیاسی امام رضا (علیه السلام) اختصاص دارد، این کتاب را برای بررسی زندگانی سیاسی امام جواد (علیه السلام) تهیه کرده است. داشتن طرحی کلی و بررسی زندگانی امام جواد (علیه السلام) از منظر جریان امامت، از ویژگی‌های کتاب است. تلاش‌های امام جواد (علیه السلام) به منظور استوار کردن پایه‌های امامت و حفظ خط وصایت و رهبری اهل بیت (علیهم السلام)، در این کتاب بررسی و مورد مطالعه و کاوش قرار گرفته است. هم‌خوان کردن روایات مختلف و نقادی اخبار، ازجمله ویژگی‌های این کتاب است.

۳. تحلیلی از زندگانی و دوران امام محمدتقی؛ حضرت جواد الاثمه، فضل‌الله صلواتی کتاب در سال ۱۳۵۷ش در شهر یزد به زبان فارسی و در بیش از ۵۰۰ صفحه تدوین شده است. از ویژگی‌های کتاب می‌توان به پرداختن تفصیلی به تاریخ جهان در روزگار امام جواد (علیه السلام)، ذکر فرقه‌ها و گروه‌های آن دوره، توجه به پیشرفت‌های علمی و هنری آن زمان و نیز پیگیری مفصل قیام‌های اعراب و ایرانیان در عصر امام جواد (علیه السلام) اشاره کرد.

۴. محمدبن علی، امام جواد (علیه السلام)، مرضیه محمدزاده این کتاب که در سال ۱۳۹۰ش توسط انتشارات دلیل ما در قم انتشار یافت، در شمار مجموعه کتاب‌هایی است که نویسنده برای بررسی زندگانی دوازده امام منتشر کرده است. در این اثر، ذیل دو فصل کلی زندگانی تاریخی و زندگانی معرفتی، اطلاعات و گزارش‌های مربوط به امام جواد (علیه السلام) دسته‌بندی و تلاش شده است تاریخ و سیره امام در عرصه‌های مختلف، مطالعه و بررسی شود.

۵. مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد (علیه السلام)، انجمن تاریخ‌پژوهان مجموعه مقالات همایش امام جواد (علیه السلام) که در سه جلد تنظیم شده، جدیدترین اثری است که در این موضوع نگارش یافته است. این مجموعه، مشتمل بر ۵۵ مقاله در زمینه‌های مختلف

زندگانی امام جواد (علیه السلام) است. این مقالات به صورت ریز موضوع، ابعاد گوناگون مرتبط با زندگانی امام جواد (علیه السلام) را بررسی کرده است که از این نظر، مجموعه ای ارزشمند به شمار می رود. همچنین جنبه های پژوهشی این مقالات، از کتاب های تدوین شده درباره امام جواد (علیه السلام) بیشتر است.

عناوین برخی دیگر از کتاب های مستقل درباره امام جواد (علیه السلام) بدین شرح است:

۶. وفاة الامام الجواد (علیه السلام)، سید عبدالرزاق موسوی مقرر، نجف، مكتبة الحیدریه، ۱۳۷۱ق، ۱۰۲ صفحه.

۲. معصوم یازدهم، امام جواد (علیه السلام)، جواد فاضل، تهران، کتاب فروشی علمی، ۱۳۳۸ش.

۳. زندگانی امام محمد تقی (علیه السلام)، حسین عمادزاده، تهران، شرکت سهامی طبع کتاب، ۱۳۴۱ش.

۴. الامام محمد الجواد (علیه السلام)، علی محمد علی دخیل، بیروت، دار التراث الاسلامی، ۱۳۹۴ق.

۵. الامام التاسع ابو جعفر محمد الجواد (علیه السلام)، محمد حسن قیسی عاملی، بیروت، ۱۴۰۳ق.

۶. الامام الجواد (علیه السلام) قدوة و اسوه، سید محمد تقی مدرسی، تهران، رابطه الاخوة الاسلامیه، ۱۴۰۴ق، ۷۰ صفحه.

۷. الامام محمد بن علی الجواد تاسع ائمة اهل البيت، عبدالزهراء عثمان محمد، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ق.

۸. محمد الجواد (علیه السلام)؛ الامام - المعجزة، کامل سلیمان، بیروت، دار الكتاب اللبناني، ۱۴۱۲ق.

۹. تحلیلی از زندگانی و زمان امام جواد (علیه السلام)، گروه نویسندگان، زیر نظر قوام الدین و شنوی قمی، قم: مؤسسه احیاء و نشر میراث اسلامی، ۱۳۵۹ش.

۱۰. حضرت امام محمد تقی (علیه السلام)، فضل الله کمپانی، تهران، انتشارات مفید، ۱۳۶۲ش.

۱۱. عطية الجواد (علیه السلام)، سید مصلح الدین مهدوی، اصفهان، حسینیة جواد الائمة (علیه السلام)، ۱۳۶۶ش.

۱۲. امام محمد تقی (علیه السلام)، سید کاظم ارفع، تهران، مؤسسه انتشاراتی فیض کاشانی، ۱۳۷۰ق.

۱۳. پیشوای نهم، حضرت امام محمد تقی (علیه السلام)، گروه نویسندگان، قم، مؤسسه در راه حق، ۱۳۷۱ ش.

۱۴. سرور الفؤاد (زندگانی حضرت امام جواد (علیه السلام))، ابوالقاسم سحاب، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۷۴ ق.

۱۵. معصوم یازدهم، امام محمد تقی (علیه السلام)، احمد سیاح، تهران، کتابفروشی اسلام، بی تا.
این پژوهش ها هرکدام به سهم خویش در مطالعات امام جواد (علیه السلام) پژوهی مفید و راهگشا است، اما طرح حاضر دارای تفاوت هایی با نوشته های پیشین به شرح زیر است:

- بررسی موضوع با رویکرد تاریخی و پیگیری سیر تاریخی اخبار
- نقادی اخبار و تلاش برای هم خوان کردن اخبار به ظاهر متعارض
- پرداختن به تمام زوایای زندگی امام از جمله فعالیت های علمی آن حضرت

۲. نقد و بررسی منابع

منابع بسیاری برای به سامان رسیدن این پژوهش استفاده شده است. قدمت منابع، مرادف با صحت اخبار مندرج در آنها نیست و در برخی از این منابع، درباره یک موضوع خاص، دو نوع گزارش مخالف با یکدیگر به چشم می خورد؛ به ویژه با توجه به گرایش های فکری اصحاب ائمه، از سوی هر گروه از ایشان اخباری نقل شده است که دیدگاه مورد قبول را تأیید می کند. از این رو برای استفاده از اخبار مربوط به اهل بیت (علیهم السلام) لازم است راوی خبر و گرایش های فکری وی مورد توجه جدی قرار گیرد. این اخبار چنانچه در مسیر طرحی روشن قرار گرفته و به گونه روشمند بازخوانی شود، قابل بهره برداری هستند. درک فضای سیاسی و زمینه اجتماعی که خبر ناظر به آن تدوین شده، برای فهم بهتر خبر و میزان اعتبار آن بسیار راهگشا است.

منابعی را که در به سامان رسیدن این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است می توان در دسته هایی همچون منابع حدیثی، منابع تفسیری، منابع فرق و ادیان، منابع تاریخی و منابع شرح حال رده بندی کرد. در ادامه، این منابع در گونه های یادشده، بررسی می شود.

۱-۲. کتاب‌های تفسیر

منابع تفسیری ذیل آیات، سخنان امام، تفسیر وی و یا نحوه به‌کارگیری آن آیه را از سوی امام مطرح کرده‌اند. در این منابع، اطلاعات مدونی در باب زندگانی امام جواد (علیه السلام) یافت نمی‌شود؛ بلکه مشتمل بر گزارش‌های پراکنده‌ای است که برای دریافت دیدگاه‌های امام مفید است. مهم‌ترین تفاسیری که اطلاعاتی درباره امام جواد (علیه السلام) عرضه کرده‌اند به شرح زیر است:

۱. تفسیر قمی، منسوب به علی بن ابراهیم قمی (زنده در ۳۰۷ق)

چنانچه قدمت و اصالت این کتاب را بپذیریم،^۱ می‌تواند به‌عنوان کهن‌ترین منبع درباره چند گزارش مربوط به امام جواد (علیه السلام) قلمداد شود. اول، گزارش مفصل و سه‌صفحه‌ای از ازدواج آن حضرت با دختر مأمون و ماجرای مناظره میان امام جواد (علیه السلام) و یحیی بن اکثم و در ادامه، خطبه عقد امام، که نخستین بار در این کتاب آمده است و علی بن ابراهیم قمی آن را با دو واسطه، از کسی که در آن عصر می‌زیسته، نقل کرده است.^۲ دوم، پاسخ قرآنی امام جواد (علیه السلام) با استناد به آیه «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي» به شبهاتی که درباره سن اندک آن حضرت برای امامت طرح می‌شد.^۳ سوم، آگاهی از مراد برخی آیات که امام جواد (علیه السلام) نظر خویش را در این باره بیان کرده است؛ چنان‌که آن حضرت مراد از آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ...» را سفارش به پذیرش خلافت امیرمؤمنان علی (علیه السلام) که در عصر پیامبر (صلی الله علیه و آله) بارها بر آن پیمان گرفته شده بود، دانسته است.^۴ و نیز آیه «لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ...» را درباره امام علی (علیه السلام) و مخالفان ایشان دانسته است که در دوران پیامبر (صلی الله علیه و آله) با برگزیده شدن امام علی (علیه السلام)، این گروه، از اموری محروم و بی نصیب شده‌اند، اما پس از پیامبر (صلی الله علیه و آله) به مقاصد خویش رسیده‌اند.^۵

۱. در اصالت و انتساب این کتاب به علی بن ابراهیم قمی تردید شده است. تفسیر موجود کتابی است که از تفسیر علی بن ابراهیم بهره گرفته است، کل آن نیست و آنچه در این کتاب آمده است همه از تفسیر علی بن ابراهیم قمی نمی‌باشد (ر.ک: شبیری، «تفسیر علی بن ابراهیم قمی»، در دانشنامه جهان اسلام و مددی، پژوهشی درباره تفسیر قمی، ص ۳۳۲، در کتاب نگاهی به دریا).

۲. قمی، تفسیر القمی، ج ۱، ص ۱۸۲.

۳. همان، ص ۳۵۸.

۴. همان، ص ۱۶۰.

۵. همان، ج ۲، ص ۳۵۱.

صرف نظر از صحت انتساب این گونه تفاسیر از آیات به امام جواد (علیه السلام) که آیات به فضایل اهل بیت (علیهم السلام) و یا مثالب دشمنان ایشان تفسیر شده، درج این موارد در نخستین کتاب‌های شیعی، بیانگر قدمت این نوع دیدگاه‌ها است که در کتاب تفسیر قمی بازتاب یافته است.

۲. تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (علیه السلام)

این تفسیر، متنی است که متعلق به قرن سوم که به امام حسن عسکری (م ۲۶۰ ق) منسوب شده است.^۱ در این تفسیر، برخی از سخنان امام جواد (علیه السلام) ذیل تفسیر آیات درج شده که تعدادشان ده مورد است. موضوع این سخنان بدین شرح است: درباره مراد از حمل‌کنندگان قرآن، از میان نبرد اجر صدقات با ایدای دیگران، تقیه، اخلاص به عنوان برترین عبادت، محبت به پیامبر و امام علی (علیه السلام)، ترجیح پیوندهای دینی بر پیوندهای نَسَبی، سفارش به راهنمایی متحیرین در شناخت امام، سفارش به پاس داشتن نعمت حجت‌های الهی، سفارش به تقیه و مراد از آیه ما نُنسخ من آیه.^۲

۶. تفسیر عیاشی، محمد بن مسعود عیاشی (م ۳۲۰ ق)

برخی اطلاعات درباره امام جواد (علیه السلام)، بار نخست در این کتاب آمده است؛ از جمله این موارد، مراجعه معتصم عباسی به امام جواد (علیه السلام) در موضوع دزدانی بود که راه را ناامن کرده بودند. علی‌رغم نظر فقهای دیگر، امام جواد (علیه السلام) شقوق مسئله را بیان کرد و حکم دزدانی که تنها راه را ناامن کرده باشند، یا مال ربوده باشند و یا به کشتار نیز اقدام کرده باشند بیان فرمود. امام آنچه را که را آیه قرآن درباره به صلیب کشیدن و بریدن دست و پای ایشان ذکر کرده است، مربوط به مواردی دانست که دزدان هر سه اقدام (ناامن کردن راه، ربودن اموال و کشتار) را انجام داده باشند.^۳ همچنین در مورد دیگری که معتصم درباره محل بریدن دست سارق از فقها پرسش کرده بود و هر کدام جوابی داده بودند، پاسخ امام را که با استناد به آیه «ان المساجد لله»، محل قطع دست برای سرقت را بالای انگشتان دانسته بود، پسندید.^۴ براساس این گزارش، حسادت فقها،

۱. درباره نفی انتساب کتاب به امام حسن عسکری (علیه السلام)، ر.ک: مددی، پژوهشی درباره تفسیر منسوب به امام عسکری، ص ۲۹۷، در کتاب نگاهی به دریا.

۲. ر.ک: تفسیر المنسوب الی الامام الحسن العسکری، ص ۱۳، ۳۱۴، ۳۲۴، ۳۲۹، ۳۳۲، ۳۳۶، ۳۴۴، ۳۵۱، ۳۶۲ و ۴۹۱.

۳. عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۳۱۵.

۴. همان، ص ۳۱۹.

موجب سعایت علیه امام شد و همین امر، منجر به شهادت امام گردید. این گزارش، مهم‌ترین و قدیمی‌ترین مستند کسانی است که قائل به شهادت آن حضرت هستند. نامه امام رضا (علیه السلام) به امام جواد (علیه السلام) از مرو که این نامه در دیوان صاحب‌بن‌عباد نگهداری می‌شد^۱ و نیز نامه امام جواد (علیه السلام) به علی‌بن‌مهزیار برای مشورت با یکی از امیران محلی،^۲ برای بار اول در تفسیر عیاشی ثبت شده است.

عیاشی به مناسبت تفسیر آیات، گزارش‌های یادشده را ذیل آیات مربوط درج کرده است. اهمیت این موارد از آن جهت است که برای بار نخست در این کتاب آمده و حاکی از میزان آگاهی مدرسه ماوراءالنهر از زندگانی امام جواد (علیه السلام) است.

۲-۲. کتاب‌های حدیث

کتاب‌های حدیثی، دربردارنده سخنان امام جواد (علیه السلام) در موضوعات مختلف فقهی و اجتماعی هستند. علاوه بر سخنان، گزارش‌هایی که بیانگر رفتار و سیره امام است در این گونه کتاب‌ها یافت می‌شود. این کتاب‌ها که مطالب را به صورت مسند ارائه می‌کنند، برای شناسایی ریشه و ناقل اصلی روایات و نیز شناسایی جریان‌های فکری دست‌اندرکار نقل روایات سودمندند. کهن‌ترین این کتاب‌ها به شرح زیر است:

۱. بصائر الدرجات، محمد بن حسن بن فروخ مشهور به صفار قمی (م ۲۹۰ ق)

صفار قمی در این کتاب آنچه را که مربوط به منزلت ائمه و جایگاه قدسی ایشان است گرد آورده است. بصائر الدرجات، درباره امام جواد (علیه السلام)، سیزده روایت را که همگی حاکی از موقعیت ویژه و علم و دانش الهی آن حضرت است، بیان کرده است. این موارد بدین شرح است: امام جواد (علیه السلام) میراث‌بر ائمه و آل داود، دانش الهی امام جواد (علیه السلام)، میزان علم ائمه، دیدگاه امام جواد (علیه السلام) درباره امی نامیده شدن پیامبر، نظر امام جواد (علیه السلام) درباره صفوان بن یحیی و محمد بن سنان، یکسانی نبوت و امامت در تعلق گرفتن آن به کودک، نامه امام به ابراهیم بن یحیی و سفارش به باز کردن آن پس از مرگ یحیی بن عمران، طی الارض مرد شامی توسط امام

۱. همان، ص ۱۳۱.

۲. همان، ص ۲۰۴.

جواد علیه السلام، نور بودن سوره انا انزلنا، محدث بودن اوصیا، آگاهی امام جواد علیه السلام از زمان مرگ خویش و علم الهی ائمه.^۱

بصائر الدرجات کهن‌ترین کتابی است که روایات یادشده را درباره امام جواد علیه السلام گرد آورده و تدوین آن، پیش از کتاب‌هایی همچون الکافی کلینی بوده است. سمت‌وسوی بیشتر روایات این کتاب، جنبه معرفتی داشته و در تلاش است موقعیت و منزلت قدسی امام جواد علیه السلام را ترسیم نماید. هرچند موارد یادشده کاربرد تاریخی داشته است و می‌تواند نوع نگاه‌ها به ائمه و ازجمله امام جواد علیه السلام را در آن دوران نشان دهد.

۲. الکافی، یعقوب بن اسحاق کلینی (م ۳۲۹ق)

الکافی در میان منابع کهن، بیشترین اطلاعات را درباره امام جواد علیه السلام ارائه کرده است. نخست در عنوان «باب الاشارة و النص علی ابی جعفر الثانی» ذیل کتاب الحجه، تعداد چهارده روایت را گرد آورده است^۲ که نویسندگان بعدی همچون شیخ مفید، همین موارد را تکرار کرده‌اند. سپس در عنوان «ابواب التاریخ» بابی را به «مولد ابی جعفر محمد بن علی الثانی» اختصاص داده و در این باب، دوازده روایت و گزارش گرد آورده است. در عنوان «ابواب الزیارات» برای نخستین بار زیارتی را برای امام جواد علیه السلام ثبت کرده است.^۳ علاوه بر این سه عنوان که به صورت مستقل درباره امام جواد علیه السلام است، روایات قابل توجهی از امام جواد علیه السلام در سرتاسر کتاب کافی نقل شده که تعداد آنها ۲۰۱ مورد است.^۴

کتاب کافی اثر شگرفی بر منابع پس از خود گذاشت و آنچه کلینی در این کتاب درباره امام جواد علیه السلام نقل کرده است، در منابع بعدی نیز تلقی به قبول شده و همان را نقل کرده‌اند.

۳. دو کتاب تهذیب الاحکام و الاستبصار، شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) و کتاب من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)

این آثار، بخشی از اقوال و سیره امام جواد علیه السلام را معطوف به احکام فقهی گرد آورده‌اند. در تهذیب الاحکام تعداد ۱۲۶ مورد، در الاستبصار ۵۸ مورد و در من لا یحضره الفقیه ۳۸ مورد از

۱. ر.ک: صفار، بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۱۳۴، ۱۳۸، ۲۲۴-۲۲۵، ۲۳۷-۲۳۸، ۲۶۲، ۲۸۰، ۴۰۲، ۴۴۲، ۴۵۳، ۴۸۱ و ۵۱۳.

۲. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۲۰.

۳. همان، ج ۴، ص ۵۷۸.

۴. این آمار براساس نرم‌افزار درایه النور استخراج شده است.

اقوال و سیره امام گرد آمده است. آنچه در این کتاب‌ها گرد آمده، به جهت اهمیت و اعتبار این کتاب‌ها، به منابع بعدی راه یافته است.

۴. تحف العقول، ابن شعبه حرّانی (قرن ۴)

او از معاصرین شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) بود. اهمیت و ارزش این کتاب در مطالعات مربوط به امام جواد (علیه السلام)، گردآوری تعدادی از کلمات قصار آن حضرت^۱ و نگاه فرهنگی به زندگانی امام جواد (علیه السلام) است. حلوانی (قرن ۵) در نُزهة الناظر و تنبيه الخاطر همانند ابن شعبه حرّانی، عنوانی را به سخنان امام جواد (علیه السلام) اختصاص داده و تعداد ۲۳ مورد از کلمات قصار امام جواد (علیه السلام) را آورده است.^۲

۲-۳. کتاب‌های تاریخ و سیره

کتاب‌های تاریخی که همت اصلی خود را به شرح حال و تاریخ تحولات زندگانی امام جواد (علیه السلام) قرار داده‌اند، برای روشن شدن فضای سیاسی و فرهنگی عصر امام و فعالیت‌ها و اقدامات امام، کمک مناسبی به پژوهشگران می‌کنند. مهم‌ترین این کتاب‌ها به شرح زیر است:

۱. تاریخ اهل البيت نقلاً عن الاثمه، نصر جهضمی (م ۲۵۰ق)

این کتاب، به افراد مختلفی و از جمله به نصر بن علی جهضمی (م ۲۵۰ق)، فریابی (م قرن سوم) و ابن ابی الثلج (م ۳۲۵ق) منسوب شده است. کتاب در شمار منابع کهنی است که چندین نویسنده، اطلاعات آن را به‌روز کرده‌اند. این کتاب به‌صورت منظم، اطلاعاتی را درباره اهل بیت (علیهم السلام) و از جمله امام جواد (علیه السلام) ارائه کرده است. اطلاعات این کتاب درباره امام جواد (علیه السلام) در هفت محور به شرح زیر است: الف) در عنوان «اعمار النبى و الاثمه»، زمان ولادت امام جواد، مدت همراهی با پدر و زمان رحلت وی را ذکر کرده است؛^۳ ب) در عنوان «اولاد النبى و الاثمه»، از سه فرزند برای امام جواد یاد کرده است؛^۴ ج) در عنوان «اسماء امهات النبى و الاثمه»، نام مادر امام جواد (علیه السلام) را سکینه یا خورنال و ام‌ولد دانسته است؛^۵ د) در عنوان «القاب

۱. ابن شعبه حرّانی، تحف العقول، ص ۴۵۵.

۲. حلوانی، نزهة الناظر، ص ۱۳۴.

۳. ابن ابی الثلج، تاریخ اهل البيت، ص ۸۵.

۴. همان، ص ۱۱۰.

۵. همان، ص ۱۲۳.

النبي و الائمه»، لقب امام جواد (علیه السلام) را مرتضی، قانع و وصی ذکر کرده است؛^۱ (ه) در عنوان «کُنْی النَّبِی وَّ الْاِئِمَّة»، کنیه امام جواد را ابوجعفر ثبت کرده است؛^۲ (و) در عنوان «قُبُور النَّبِی وَّ الْاِئِمَّة»، محل دفن امام جواد (علیه السلام) را بغداد و مقابر قریش نوشته است؛^۳ (ز) و در عنوان «ابواب النَّبِی وَّ الْاِئِمَّة»، باب امام جواد (علیه السلام) را عمر بن فرات ذکر کرده است.^۴

اهمیت این کتاب برای مطالعات مربوط به امام جواد (علیه السلام)، علاوه بر قدمت و کهن بودن آن، دسته‌بندی اطلاعات و نیز آگاهی‌هایی است که بار اول در این کتاب درج شده است؛ مانند یاد از باب امام جواد (علیه السلام) که وی را عمر بن فرات دانسته است.

۲. الارشاد، شیخ مفید (م ۴۱۳ق)

این کتاب در شمار کهن‌ترین منابعی است که شرح حال امام جواد (علیه السلام) در آنها درج شده است. شیخ مفید در جلد دوم کتاب الارشاد، ۲۵ صفحه (ص ۲۷۳-۲۹۷) را به شرح حال امام جواد (علیه السلام) اختصاص داده است. مطالبی درباره ولادت و شهادت، نصوص امامت امام، فضایل، مناقب و معجزات امام جواد (علیه السلام) از جمله مطالبی است که در کتاب گرد آورده است. بخش ارائه نصوص مربوط به امامت امام جواد (علیه السلام) کاملاً متکی بر کتاب کافی کلینی است و شیخ مفید همان مطالب را آورده است. برخی مطالب مربوط به امام جواد (علیه السلام) نخستین بار در الارشاد مفید آمده است که از جمله این مطالب، موضوع شکایت ام‌فضل از امام جواد (علیه السلام) نزد پدرش است.^۵ اظهار نظر شیخ مفید مبنی بر اینکه اخبار مورد اعتمادی نیافته است که نشانگر شهادت امام جواد (علیه السلام) باشد،^۶ قابل توجه است.

نویسندگان بعدی زندگانی امام جواد (علیه السلام)، به کتاب الارشاد شیخ مفید توجه نموده و از آن نقل کرده‌اند که نمونه آن، فتال نیشابوری (م ۵۰۸ق) در روضة الواعظین است که مطالب کتاب الارشاد را بدون ذکر مصدر خویش نقل کرده است.^۷

۱. همان، ص ۱۳۲.

۲. همان، ص ۱۳۸.

۳. همان، ص ۱۴۴.

۴. همان، ص ۱۴۸.

۵. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۲۸۸.

۶. همان، ص ۲۹۷.

۷. فتال نیشابوری، روضة الواعظین، ص ۲۳۸.